

Visionen och psykoanalysen

Per Magnus Johansson, docent i idé- och lärdoms historia

Ordet vision kommer från latinets visio. I *Nationalencyklopedins* ordbok framgår att visionen är en synupplevelse utan motsvarighet i verkligheten. Man kan utläsa att ordet till och med kan vara liktydigt med en dåraktig inbillning. I andra ordböcker kan man konstatera att en visionär är en person som tror sig se syner eller uppenbarelser; en andeskådare. I franska ordböcker kan man läsa att en visionär besitter en förmåga till övernaturliga uppenbarelser. Men ordet vision kan också få en annan innebörd. Det kan handla om en framtida idealbild och om att sträva mot just en framtidsvision. Vad gäller ordet vision är det uppenbart att det ligger nära laddade ord, såsom illusion, framtidsdröm, utopi och profetia.

I arbetet som psykoanalytiker framträder hos dem man lyssnar till åtminstone tre förhållningssätt till vad som kan sammanfattas i ordet vision. För det första leder tankarna till dem, som saknar visioner och tvingats in i en återvändsgränd, där det inte längre är möjligt för dem att vare sig tänka visionärt eller gestalta sina visioner. Visionerna har lämnat dem. Framtiden ter sig innehållslös och alltför torftig. För det andra går tankarna till dem, som har fastnat i en vision och inte lyckats förbinda den till det levda livet. Visionens syfte blir då att undvika det man skulle kunna kalla det konkreta livet. Den ena visionen avlöser den andra utan att den riktiga livsgnistan infinner sig. Det som finns, finns inte nu utan längre fram, i framtiden. För det tredje möter man stundom dem, hos vilka det uppstår en rörelse mellan faktumet att det dagliga konkreta livet skapar ett behov av visioner och att framträdandet av dessa visioner skapar en ny verklighet, och att denna i sin tur skapar nya visioner. En rörelse uppkommer mellan bristen och försöket att ta sig an bristen, en rörelse som tar den enskildes

kreativitet i anspråk. Dessa personer känner till såväl visionens nödvändighet som dess bräcklighet. För personer som förhåller sig till visionen på detta sätt krävs således att den möter verkligheten och att verkligheten inte kan levas om den inte passerar genom ett filter av visioner.

Inom den psykoanalytiska teoribildningen är det i Sigmund Freuds efterföljd möjligt att skapa en serie med orden vision – illusion – utopi – dröm. Nedan belyses hur de används i denna idétradition.

Visionen

Freud framhåller i en artikel, som utkom 1910 och handlar om den psykoanalytiska uppfattningen om den psykogena synstörningen, att vissa organ såsom munnen och ögonen för egen del kan ha principiellt skilda funktioner. Munnen tjänar till att kyssas, äta och samtala med. Även ögonen har olika funktioner. Ögat uppfattar inte enbart ändringar i den yttre världen som är betydelsefulla för uppehållandet av livet, utan också drag hos objekt som leder till att de väljs som kärleksobjekt. Ögat fungerar ibland som det organ som skapar det första bandet till det objekt – den person – som kommer att bli det älskade objektet. Freud hävdar i detta sammanhang att ”talesättet att det inte är lätt att tjäna två herrar konfirmeras”. Det finns för honom en motsättning mellan den sexuella njutningen av att titta och ögats funktion att för överlevnaden observera och registrera yttervärlden. Visionen har med synen att göra. Vi ser på saker och ting på olika sätt. Han hävdade att ögat har två funktioner. Den ena har att göra med vad han kallade jagdrifterna. Med ögat får vi hjälp att överleva. Den enskilde använder ögat för att inte råka ut för olyckor och för att orientera sig. Vi människor måste se upp och ibland tvingas vi också att se ned. Men med ögats andra funktion, hävdar Freud, blir vi även angelägna. Det vi ser på kan väcka oss. Väcka vårt begär. Utan ögon skulle vi få de största svårigheter att leva i ordets egentliga betydelse, påstår Freud. Ögat ser mer än det registrerar. Seendet och blicken överskrider ögats fysiologiska funktion. Visionslös när människan inte fram utan hamnar i mörker, trots att hon ser.

Illusionen

Det är i samband med att Freud analyserar vetenskapen och dess förhållande till andra mänskliga aktiviteter, som han använder sig av begreppet illusion. Han skiljer på tre, vad han kallar, makter som konkurrerar med vetenskapen: filosofin, konsten och religionen. Religionen är vetenskapens farligaste fiende. Konsten är alltid ”ofarlig och harmlös eftersom den inte vill vara något annat än illusion”. Filosofin står inte i öppen motsättning till vetenskapen, eftersom den själv försöker uppträda som vetenskap och delvis arbetar med samma metoder.

Han tänker sig att religionen, under förvetenskaplig tid, intog den plats som vetenskapen senare i allt högre grad kommit att fylla. Den västerländska människans religion fyller tre funktioner enligt Freud. Den första är att tillfredsställa människans vetgirighet; den ger upplysning om världens uppkomst och ursprung, och konkurrerar i detta avseende med vetenskapen. Den andra funktionen är att den stillar människors ångest inför livets faror och förändringar. Därvid kan vetenskapen inte konkurrera med religionen. Visserligen kan vetenskapen lära människan hur hon skall undvika vissa faror, men i andra avseenden kan den bara uppmana människan att underkasta sig det oundvikliga lidandet. Religionens tredje funktion är att ge föreskrifter och utfärda förbud och inskränkningar. I detta avseende avlägsnar den sig allra mest från vetenskapen, hävdar Freud. Av den vetenskapliga undersökningen följer vissa regler, men de motiveras och formuleras från utgångspunkter som är annorlunda än religionens. Utmärkande för religionen är sammanställandet och sammansmältningen av tre funktioner: undervisning, tröst och krav.

Vetenskapens sammanfattande bedömning av religionen är, enligt Freud, att det religiösa budskapet kan fränkännas sanningsvärde. Religionen präglas av den tid då den uppkom, med andra ord av vad han kallar ”menschlighetens ovetande barnaålder”. Han hävdar vidare att den också är ett nödvändigt stadium i den utveckling från barndom till mognad som kulturmänniskan måste genomgå. Vetenskapens strävan är att nå överensstämmelse med realiteten, det vill säga med det som består utanför och oberoende av oss. Vetenskapen skapar ett annat förhållande än religionen till verkligheten och våra önskningar, i det att den närmar sig verkligheten

oberoende av människans subjektiva önsketänkande. Överensstämmelsen med den reala yttervärlden kallar han här sanning. Den blir målet för det vetenskapliga arbetet, även när det lämnar sitt praktiska värde ur sikte.

Den väsentliga skillnaden mellan vetenskapen och religionen, hävdar han, vilar på vetenskapens försök att ta hänsyn till människans beroende av den reala yttervärlden, medan religionen, i egenskap av illusion, hämtar sin styrka ur tillmötesgåendet av önskeimpulserna från driftlivet. Den ena, vetenskapen, försöker förstå verkligheten, medan den andra, religionen, försöker undvika den. Konsten befinner sig i ett, som Freud kallar det, ”mellanrike mellan den önskefrustrerande verkligheten och den önskeuppfyllande fantasivärlden”. Den söker sig inte utanför illusionens ram och vet att verklighet är verklighet.

Utopin

Ett samband mellan psykoanalysen och utopin finns inskrivet i den psykoanalytiska teorin. Psykoanalysen är en teori om människan liksom en psykologisk behandlingsmetod. Den kan bidra till såväl förståelse som förklaring av både psykopatologi och allmänna mänskliga yttringar såsom drömmar och felprestationer, samt psykologiska processer i grupper. Den psykoanalytiska behandlingen, skriver Freud vid ett flertal tillfällen, strävar efter att fylla igen minnesluckor, upphäva bortträngning och göra det omedvetna medvetet. Han betraktade dessa utsagor om målet för den psykoanalytiska behandlingen som olika sätt att beskriva aspekter av samma fenomen. Om behandlingen uppnår detta mål får den till konsekvens att patienten – analysanden i Freuds terminologi – får tillgång till någon form av befrielse och nytt liv. En outnyttjad potential som redan finns där blir tillgänglig, hävdade psykoanalysens fader. De störande och irrationella elementen skulle elimineras och ett mindre bra liv skulle bli bättre. Ökad självkänedom med hjälp av fördjupad kunskap kan, enligt Freuds synsätt, göra att det som tidigare föreföll orealistiskt och utopiskt nu bär på möjligheten att förverkligas. Förverkligandet har med ökad frihet att göra. Det som den enskilde tidigare i bästa fall kunde drömma om kan nu – omvandlat – förverkligas i ett liv hitom drömlivet, i verkligheten.

När psykoanalysen infogas i en ideologi som är förknippad med en önskan om ett nytt och friare samhälle tillförs den utopiska inslag. Psykoanalysen som praktik karaktäriseras emellertid sällan av att analysanden okritiskt kan laborera med och hålla fast vid tankar som skulle kunna betraktas som utopiska. Den praktiserande psykoanalytikern tvingas inte sällan nöja sig med små framsteg. Det är aldrig allt utan endast någonting av det som hämmar, endast något av allt överflödigt, som kan vittra bort och därigenom öppna ett livsrum av mindre bundenhet och instängdhet. Ofta blir detta möjligt genom att analysanden använder sanna och många gånger enkla ord om det som har varit och det som är. Analysanden kommer inte sällan att erfara att den verkliga och varaktiga förändringen måhända var mindre spektakulär än vad han eller hon tänkte sig vid inledningen av behandlingen. Men det är i marginalerna och detaljerna möjligheterna finns, vilket är vad varje analysand genom ett mödosamt arbete så småningom upptäcker. De personer, som förenar förhoppningar om samhällsförändring med önskemål om förändring av den mänskliga naturen – vi kan kalla dem visionärer – har ofta betydligt större anspråk och mer gränslösa drömmar än så. För dem blir inte drömmen kungsvägen till en analys av det omedvetna; den blir något att förverkliga på en kollektiv nivå. Ett nytt liv, med moderna människor, i ett hittills okänt samhälle skall bli verklighet. Ibland har det till och med lett ända fram till föreställningen om ett paradiset på jorden. Nostalgiker har drömt om hur det en gång har varit, långt innan "civilisationsförstörelsen" började. Samtidigt har visionärer haft förhoppningar om att skapa någonting helt nytt som tidigare aldrig har skådats i historien. Ibland har nostalgikern och visionären levt i samma person och skapat fantastiska drömmar.

Socialister av skilda slag har i olika perioder försökt att assimilera psykoanalysen. Och många psykoanalytiker har erfarit att psykoanalysen behöver ett komplement; en radikal samhällslära. I dessa sammansmältningsprocesser har föreställningar presenterats och förhoppningar skapats, som säger att samhället skall bestå av fria människor, som inte är bundna av behov av att äga vare sig egendom eller någon annan människa. Samhället skall bäras upp av människor som inte är drabbade av svartsjuka. Var och en skall därför kunna tänka sig, att den hon älskar också kan älska andra

människor och älskas av dem. Barnen till denna nya människa skall inte enbart uppfostras av föräldrarna utan av alla som ingår i det nya kollektivet. Det privata hemmet blir kollektivt. Och kollektivhus blir en plats för allas fostran av alla. En tolerant uppfostran, en friare syn på förhållandet mellan man och kvinna och en lösgjord sexualitet hamnar på dagordningen. Andlig frihet och materiell frihet skall gå hand i hand. Det ena lika nödvändigt som det andra. På en politiskt ideologisk nivå blir frågan för denna ideologi inte att välja mellan marxism och psykoanalys, utan att – i en utopisk vision – förena dem. Detta försök till förening har gjorts i Sverige och i flera andra västländer. Och försök att förverkliga denna utopi har också genomförts.

Drömmen

Analysen av drömmen blev av grundläggande betydelse för Freud. I arbetet med att förstå sitt eget omedvetna hade han kommit fram till att drömmen har ett latent innehåll dolt bakom drömberättelsen och det manifesta innehållet. Genom att analysanden, drömmaren, fås att i det terapeutiska arbetet associera fritt till de olika drömelementen, och analytikern lyssnar med en ”jämnt svävande uppmärksamhet”, som Freud skulle kalla det från och med 1912, kan de latent drömtankarna tydas. I den mån analysandens motstånd övervinns kan den omedvetna och bortträngda önskan som låg dold i drömmen bli medveten. Efter att tydningsarbetet fullföljts visar det sig, i enlighet med Freuds synsätt, att drömmen varit en önskeuppfyllelse. En önskan som väckts under dagen hade på grund av yttre förhållanden inte tillfredsställts eller av andra skäl förkastats av drömmaren. En rest av den otillfredsställda och undertryckta impulsen stannade emellertid kvar och tog sig därefter på natten ett förklätt uttryck i en dröm. Freud förutsätter därmed att ett undertryckt känsloliv tillåts komma till uttryck i drömmen. Även olustdrömmar i form av straffdrömmar är enligt Freud önskedrömmar. Drömbildningen härstammar i dessa fall inte från det bortträngda, omedvetna systemet, utan från en reagerande instans som tillhör jaget. Det är samma övergripande struktur som formar ångestdrömmen. Freud visade också att drömmen ofta är mångtydig. En dröm kan innehålla flera önskningar som är inflätade i varandra. En önskan kan

täcka över en annan. Ett långtgående tydningsarbete kan leda till att man till sist upptäcker en önskeuppfyllelse som härstammar från barndomen, en önskeuppfyllelse som finns bakom en mer manifest önskan.

Människan har ett inneboende behov att lämna den yttre verkligheten för att skapa en drömlig verklighet. En verklighet som i grunden är språkligt strukturerad och friare än verklighetens frihet. Verkligheten kräver en annan verklighet. Den bildliga verkligheten skapar närvaron av en annan scen – fantasins och drömmens värld.

Avslutning

Psykoanalysen och litteraturen möts allt som oftast. I den litterära texten gestaltas arbetet med författarens vision. I Bob Dylans *Visions of Johanna* återkommer temat. Dylan låter initialt diktens subjekt tänka: "[W]e sit here, stranded, though we all do our best to deny it". Men att "these visions of Johanna that conquer my mind" utgör en motvikt, för "these visions of Johanna they kept me up past the dawn". Visionerna ger diktens jag kraft att ta sig över gränsen till gryningen. Poemet avslutas med frasen "and these visions of Johanna are now all that remains". Till sist återstår ingenting annat än visionerna om henne. Här är ordet starkt positivt laddat. Det är visionen om henne som gör att diktens subjekt fortsätter att känna livslust.

I Gunnar Ekelöfs poesi ges ofta det sedda en bärande roll. I en dikt beskrivs förlusten av en illusorisk vision. Han skriver i "L'île sonnante" ur diktsamlingen *En natt i Otocac* från 1961:

Stora städer och grymma Förnuft!
Visionen finns annorstädes
och slutligen ingenstans
Det finns bara en byggnadskonst:
De inre cellernas

Visionen, nedlagd i yttre förnuftigt utformade skapelser, försvagas för att slutligen försvinna. Det som finns är vad som byggs inifrån. Och syner som söker sitt förverkligande i yttervärlden sägs här vara byggda på något som så lätt förflyktigas att det till sist upphör att finnas till. Förverkligan-

det finns varken annorstädes eller ingenstans att söka. Städerna har fallit, städerna har försvunnit. Vad som sagts vara ett nödvändigt förnuft har visat sig vara oförnuftigt och grymt. Det som kan byggas finns inte någonstans utanför. Det är som om Ekelöf vill ha sagt att visionen inte behöver sökas på annan ort. I denna strof finns en rörelse mellan yttre och inre. Visionen tycks för Ekelöf ha ett inre fäste. Där, på en annan plats, finns den.

I en artikel från 1924 kallad "Realitetsförlusten vid neuros och psykos" lyfter Freud fram att det såväl vid neuros som psykos handlar om en flykt från verkligheten. Olika former av flykt. Psykopatologierna beskrivs som en flykt från verkligheten och de olika psykopatologiska skapelserna – symptomen – som en ersättning för verkligheten. En ny verklighetsbeskrivning.

Utan visioner blir verkligheten blytung att möta. I den mån visionen inte möter verkligheten fjärras människan från livet. När människan fångas i visionen inträder främlingskap och förstelning. I den nödvändiga rörelsen mellan vision och det som låter den stöta på ett motstånd, försöker den bräckliga människan gestalta sitt liv. Hon försöker leva sitt liv i rörelsen mellan den kraft, som ser någonting framför sig som ännu inte finns och det motstånd, som på nytt väcker behovet av att utmejsla en ny vision bort från verkligheten. Bortom det som den franske psykiatrikern och psykoanalytikern Jacques Lacan kallade det reala.